

Світлана Бондар,
*кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

СХОЛАСТИКА — УНІВЕРСАЛЬНА ФОРМА РАЦІОНАЛЬНОГО ФІЛОСОФСТВУВАННЯ

В основу раціонального філософствування покладений пошук остаточної реальності, яка б мала властивості несуперечності, безпосередньої ясності і визначеності. Мислення є власне мисленням, тобто раціональним процесом лише за умови, що воно є себе визначаючим процесом, вільним, з проаналізованими й усвідомленими вихідними твердженнями. Розум відстоює право на власну самостійність, оскільки від її здійснення залежить ґрунтовність і послідовність викладення власних міркувань. У ході осмислення, шукаючи «ясність та визначеність» свідомість виявляє їх як власні характеристики і знаходить нову остаточно очевидність у самій собі.

Ясність і чіткість, до якої прагне раціональність, вимагають побудови замкненої системи пояснювального знання. Мислення у межах такої системи має бути несуперечливим, послідовним, цілісним. Замкненість раціональної системи обумовлює визначення змісту знання, що мислення виробляє та упорядковує, як певної цілісності. Цілісність і замкненість знання передбачають його самодостатність. Існування та функціонування такої системи не вимагають наявності нічого іншого поза її межами. У той же час вона позиціонує себе як універсальну систему, що охоплює все існуюче. Раціональність передбачає не тільки чітке та ясне визначення системи пояснювального знання, а й адекватне його висловлення та представлення у вигляді закінченого тексту, який може бути дуже складним для розуміння, проте обов'язково має точно описувати відповідну предметну сферу.

Мова влаштована так, що описує світ, у якому присутня людина і визначає його онтологію з урахуванням укоріненості у ньому людини. Поза цим, сформованим мовою світом існує те, що не піддається поясненню і розумінню, не підлягає висловленню. Проте раціонально побудовані системи прагнуть універсальності, тому, навіть те, що не можна раціонально пояснити та назвати, повинно бути певним чином відтворене, принаймні у термінах заперечення. При цьому поняття та категорії наповнюються умовним змістом. Реальність обігрується, імітується, а не пізнається. Відтворюється лише зовнішня, формальна правильність. Виникає те, що називають схоластичним знанням.

Початок раціональності — у розрахунках, численні. Її фундаментом є логіка. Її втіленням у реальному світі є спра-

ведливість, в ідеальному — знак (символ). Справедливість тут постає як синонім істинності. Якщо певне твердження має характеристики істинності та необхідності, але є несправедливим, це стає підставою вважати його хибним. Раціональне міркування може вважатися послідовним і обґрунтованим за умови усвідомлення власних меж, наявності передумов мислення та сфер, що не підлягають понятійному опису. Існування таких сфер зазвичай ігнорується. Проте, отримання істинного знання передбачає їх врахування. Треба зазначити, що межі не встановлюються, а визначаються самою природою раціональності, яка враховує лише загальне, необхідне, суттєве і, власне, зводить саму реальність до цих характеристик. Відповідно, все, що не підпадає під вищенаведені риси, ігнорується, незважаючи на декларацію об'єктивності, обґрунтованості, повноти як властивостей шуканого знання. Сама раціональність встановлює, що існує і гідне пізнання. Раціональність, таким чином, визначає не тільки те, що знаходиться у межах, а й поза ними. Відмінність полягає у тому, що внутрішня сфера, на протизагу зовнішній, структурована та аксіологічне визначена. Іншим способом раціональність існувати не може. Мислення вимагає цілісності та диференційованості власного змісту, зняття меж буде означати його знищення. Межі не є абсолютними, проте вони визначають масштаб мислимого.

Певна невизначеність, проникність меж сприяє взаємному обміну змістовними елементами між зовнішньою та внутрішньою сферами. Зміст категорій і понять поступово змінюється, точніше він завжди більший, ніж розкриває кожне конкретне визначення. Зростання та зміна змісту категорій є умовою мислення, оскільки вичерпна формалізація змісту знання, остаточне розуміння реальності означає одночасно припинення мислення. Виключна прозорість, зрозумілість можливі тільки у межах абсолютно замкнених формальних абстрактно-понятійних систем. Галузь їх застосування обмежена і не результативна, оскільки вміщуючи максимум інформації вони, у той же час, практично не взаємодіють, не мають точок стику з реальністю. Раціональність, як певна система, можлива завдяки існуванню свого антипода — сфери невизначеного, немислимого, нераціонального. Філософське мислення можливе саме на межі двох сфер, в умовах «граничної ситуації», як її називали екзистенціалісти. Філософія час від часу намагається подолати власну раціональність, оскільки усвідомлює неповноту раціонального опису реальності, проте лише приходить до висновку про багатоманітність її форм. Затемненість змісту знання не завжди є ознакою його хибності. Нерозуміння, так саме як розуміння, є атрибутами людської природи. Раціональність окреслює межі олюдненої реальності, але не вичерпує її. Вона створює цілісний безпечний простір людського світу, проте

мислити насправді означає долати кордони заспокоєності, межі вже осмисленого.

Раціональність утворює, реалізує певні концептуально-понятійні побудови і потім розглядає їх як частину реальності, знаходить для них фактологічне підтвердження і, таким чином, доводить їх адекватність. Вихідною рисою раціонального знання є осмислення власного змісту, рефлексія та самопізнання. Пізнання взагалі є одночасно самопізнанням, усвідомленням підґрунтя власного буття. За М. Мамардашвілі, зрозуміти можна лише те, що вже розумієш, тобто за умов наявності досвіду взаємодії з тим, що не піддається поясненню, висловленню. У Середні віки існувала легенда про книгу, яку може прочитати лише людина, що народила людину та вбила людину, тобто її розуміння передбачає наявність відповідного досвіду. Читач здатен відтворити послідовність міркувань автора, якщо він принаймні припускає, інтуїтивно розуміє задум автора. Тому розуміння можна вважати двонаправленим процесом, сполученням взаємних зусиль, спрямованих на поступове розгортання змісту знання та більш адекватне його визначення.

Вихід за межі сфери раціональності означає вихід за межі олюдненого світу, наявної «прирученої», «одомашненої» реальності. Його наслідком є кардинальна зміна визначальних атрибутів звичної реальності. Сфера нерационального не залежить від людини. Вона перебуває поза людським досвідом. Взаємодія з нею призводить до зміни характеристик самої раціональності, певних зсувів ціннісно-сміслових координат. Уживання в нову реальність вимагає вольових зусиль, напруження психіко-фізичних і духовних сил. Вихідна спрямованість, центрованість раціональності на людину змінюється двополярністю. З'ясування характеру сфери нерационального є темою окремого дослідження. Філософи різних шкіл та епох прагнули принаймні позначити, дати назву цій сфері. Для розв'язання нашого питання достатньо визначити її у термінах заперечення.

Характер взаємодії з нерациональним не може бути зрозумілим на основі чужого досвіду. Його не можна навчити, але можна спрямувати, направити до його осягнення. Зіткнення з нерациональним не означає зникнення або відкинення раціональності, воно вибудовує нові межі та відкриває нові горизонти. Відбувається зміна співвідношення раціонального та нерационального. Розуміння передбачає наявність не тільки відповідних знань і досвіду, а й певного стану свідомості — її цілісності та прозорості, спокійне прийняття неповноти власних знань, як його необхідного атрибуту та стимулу для подальших дій. Раціональність надає понятійних форм і тим самим визначає межі адекватних (істинних) знань, але мислення вимагає нечіткості, невимовності, певної невизначеності, яка

відкриває можливість включити власний досвід у процес розуміння.

Особливістю раціональності є прагнення до об'єктивації змісту знання і створення певних абстрактно-понятійних форм, які роблять його вичерпно зрозумілим. Відбувається розмежування суб'єкта пізнання та об'єкта дослідження, утворюється дистанція, що має на меті звільнення суб'єкта та виведення його за межі створеної ним системи. Відтворення точки зору стороннього спостерігача є умовою об'єктивності. Проте звільнення не завжди відбувається, оскільки властивості утвореної дистанції задані самим суб'єктом і залежать, у першу чергу, від нього і, до того ж, певні принципи утворення раціональної системи самі не можуть бути визначені, формалізовані остаточно і залишаються поза межами аналізу.

Стагнація у межах раціональності призводить до вихолощування змісту знання, виникненню смислових порожнеч, незважаючи на збереження певної формально-логічної та змістовної правильності. Смысл зникає саме там, де він повинен бути. Прикладом можуть слугувати деякі сучасні праці з гуманітарних наук і підручники з філософських дисциплін. Незважаючи на інформативність і струнку послідовність викладення, в них дуже складно відшукати живу, глибоку думку, власне філософську. Виникнення смислових прогалин обертається руйнуванням послідовності міркувань, збільшенням похибок, що компенсується шляхом особливої розумової еквилібристики, гри поняттями, конструюванням порожніх термінологічних систем. Зміст знання поданий так, що сприймається фрагментарним, чужинним реальності, відрубним. Питання, що вирішуються та методи його розв'язання виглядають штучними. Проте зовні такі системи можуть здаватися осмисленими, грамотно побудованими. Завдяки спеціальній термінології відтворюється власний абстрактно-умоглядний світ, який розглядається як реальний або такий, що відображає реальний.

Спроби заповнити невичерпну неповноту розуміння або смислову злиденність штучним введенням нової термінології базуються на давній вірі в те, що назване тотожне підкореному, осягнутому, зрозумілому, на ілюзорному уявленні про те, що Божественне Слово різнозначне слову людини. Так виникає книжно-схоластичне знання, яке є не тільки історико-культурним явищем, що належить середньовічній філософській традиції, але однією з форм раціонального знання, що досить успішно функціонує по наш час. Схоластичні способи викладення інформації можна зустріти практично у всіх галузях наукового знання. У сучасних схоластичних працях зазвичай кидається в очі послідовність і лаконічність викладення і одночасна беззмістовність. Зберігається лише зовнішня правильність. Такого роду твір зазвичай або базується на непроаналізованих засновках, некритично прийнятих вихідних положен-

нях, або на відмові автора закінчити власну думку, довести її до логічного завершення і вивести з неї відповідні висновки, тобто початок і закінчення схоластичного міркування залишається, так би мовити, у сутінках.

Раціональність передбачає абсолютизацію позиції власного «я», усвідомлення його автономності і значущості у якості творчого начала. Відтворення точки зору стороннього спостерігача, яка дає можливість поглянути на все, навіть на себе, збоку, дає певну свободу у створенні теоретичних побудов. Така позиція є передумовою об'єктивності. Вона підкріплюється вмінням чітко формулювати і відстоювати власну точку зору. Передбачається також, що ця власна позиція значно відрізняється від загальновизнаної, тільки за такої умови вона має пізнавальну цінність. У межах раціональної системи знання людина може покладатися тільки на власні сили і здібності. Вона сама визначає мету і несе відповідальність за результати пізнавальної діяльності. Моделюється штучний інтелектуальний світ — експериментальна модель, що описує певний аспект реальності. Оскільки жодна модель не здатна відтворити дійсність у свій її повноті, будь-яка раціонально влаштована картина світу є завжди неповною, одномірною. Шлях раціонального пізнання — це спосіб діяльності, в якій людина здатна відчутти себе богом, оскільки сама визначає закони, за якими живе створений нею штучний світ, визначає мету його існування, мету власної діяльності. Це світ свободи, самовиявлення та утвердження власної волі.

Схоластику зазвичай характеризують як раціональний спосіб філософствування, а основним її методом вважається тлумачення священних текстів, які містять абсолютну істину, надану Богом у одкровенні. Між записаним Словом Божим і сучасною людиною — не тільки часова дистанція, а ще й безліч посередників і тлумачень. Множинність тлумачень можна розглядати як різні способи існування певного, єдиного за змістом, знання. Проте, інтерпретація містить у собі можливість замикання раціональності на самій собі, коли певне розуміння вважається остаточним і ототожнюється з реальністю як такою. Прикладом слугує класичне (кореспондентське) визначення істини. Один з дослідників феномену раціоналізму А. Гіжа стверджує, що схоластичне мислення можна вважати наслідком замикання раціональності на самій собі, і оцінює її як своєрідне виродження раціональності, що переоцінює власні повноваження. Схоластичне мислення викликане прагненням виявити прихований зміст слів і сутність речей і подати цю сутність як таку, що має певну відповідність у реальності. Воно захоплене пошуками таємничого суттєвого, сутностей речей і явищ, але, як зазначалося, характеристики такої суттєвості визначаються самою системою раціональності. Схоластика не є «незрілістю», злиденністю раціональності, вона і є сама раціональність. Схоластичне мис-

лення — це приклад мислення, яке спирається тільки на саме себе, вірить у власні сили та здібності. Тому періодом розквіту схоластики можна вважати не Середньовіччя, а Новий і Новітній час, сучасність. «Предмет» студій середньовічних схоластів був занадто глобальним і питання, які вони намагалися вирішити вкрай важливими для становлення молодої цивілізації, відповідно їх помилки, невідповідності були значно помітнішими, вони значно вплинули на ідеологію, ціннісно-ідейний стержень сучасного європейського суспільства, проте як зріле явище схоластика оформилася значно пізніше за Середньовіччя. Схоластика — особливий стиль мислення, який завдяки створенню складної системи спеціальних термінів приховує неосязність або невизначеність предмета міркувань. Якщо у природничо-науковій галузі зміст знання може бути об'єктивований практично повністю, точно відповідати термінологічним формам, отже бути чітким, несуперечливим, загальнозначущим, мати певні зціпки, точки дотику з реальністю, то у гуманітарних студіях відбувається побудова штучних раціональних конструкцій і введення нових методів аналізу, що розподіляють реальність на частини, визначають їх межі так, щоб вони вписувались у певну раціональну систему, це аргументується складністю предмета дослідження. Отже, вже на початку дослідження маємо справу з фрагментарною та перетвореною реальністю, незважаючи на декларацію цілісності, об'єктивності, системності підходу, нелінійності тощо.

Схоластичне мислення можна описати як раціональність, що досягла своїх меж і сприймає їх як остаточні межі самої реальності та мислимого. Їй, зазвичай, надають характеристик книжного, відірваного від життя знання. Це якраз той випадок, коли можна погодитися з висловом Ф. Ніцше про те, що думка пригнічує життя. Створена система термінів заміщує собою реальність, укорінюється в ній і дробить на частини. Але те, що вже осмислене або буде схоплено мисленням, навіть схоластичним, включається у людський світ, стає його частиною. Подолання схоластичного мислення означає долання загальноновизнаних, сталих форм і способів мислення. Новітня європейська культура з її дифірамами всьому новому, зазвичай, зустрічає такі зміни з ентузіазмом. Проте, як свідчить історія (історія філософії у тому числі), вони не завжди успішні.

Схоластичне вчення будується за принципом найпростішої зрозумілості, певного спрощення вихідного матеріалу, прагне, за можливість, до образності, наочності. Зрозумілість і ясність позбавляють думку глибини, з якої починається мислення. Чи можна вважати філософські твердження вичерпно зрозумілими, чи можна оцінювати їх як істинні/хибні? Раціональність претендує на право визначати суттєве, істотне, але чи є щось неістотне у реальності? Для того, щоб це з'ясувати необхідно тотальне, вичерпне знання реальності як такої.

Для Середньовічної схоластики характерне поєднання раціоналістичної методології та логіко-філософської проблематики з вихідними твердженнями, що є надрозумними та принципово не підлягають процедурі верифікації. Схоластичному стилю мислення не властивий сумнів взагалі, як методологічний принцип дослідження і не властивий сумнів у власних підставах, вихідних положеннях. Основними характерними ознаками середньовічної схоластики були корпоративність, професійна (цехова) замкненість, орієнтація на традицію та авторитет канонізованих постатей і священних текстів. Будь-які дослідження у межах схоластичного знання суворо регламентувалися, так що навіть вибір матеріалу та жанру дослідження був нормований і формалізований і виключав вільне поводження з ним. Із часом нормативність тільки зростала.

Схема досліджень середньовічних схоластів мала такий вигляд: спочатку наводилися аргументи та твердження, що суперечать тезі, яку висував автор дослідження. Далі наводилася теза, яка підкріплювалася посиланням на канонічні тексти та думку авторитетних постатей. Останніми наводилися доведення тези та заперечення аргументів, що суперечать тезі. Автор схоластичного твору повинен був включити максимально широке коло аргументів як за, так і проти тези, яку він відстоював, надати посилання на відповідну літературу та висловлювання певних авторитетних осіб. Це вважалося умовою наукової обґрунтованості та коректності. Обов'язковим був також екскурс у історію проблеми. Схоластика орієнтована у минуле, у історію, відповідно незнання історії проблеми розглядалося як поверхнєве знайомство з нею. Найважливішим вважалося знання вихідних джерел — Священного Писання і творів отців церкви, «християнізованих» античних авторів. З них черпалася не тільки загальновізнані відомості, а й підтвердження власних оригінальних ідей. Без такого обґрунтування власна позиція могла бути розцінена як хибна або єретична. Основою середньовічної схоластичної методології було коментування, тлумачення та пояснення вихідних текстів, їхні результати узгоджувались у ході диспутів.

Середньовічна схоластика сформувала спеціальну напівштучну мову, яка пристосована для теоретичних досліджень і виявлення найтонших аспектів смислу. Ця мова створювалася згідно з усіма правилами граматики та логіки. Проводилася навіть певна паралель між тим, що можна назвати, промовити, і тим, що існує у дійсності. В результаті середньовічні вчені створили систему термінів, які пізніше будуть використовуватися не тільки у теології, а й у різноманітних галузях наукового знання.

Існують певні відмінності між сучасною раціональністю та середньовічною схоластикою: якщо для сучасного науковця раціональне пояснення полягає у виявленні структури, складо-

вих певного предмета, його відношення та взаємодії з іншими предметами, то для середньовічного дослідника пояснити — означає виявити єдину основу досліджуваного предмета (явища), фактично, треба було виявити відношення предмета до вихідного джерела буття — Бога. Для середньовічної схоластики характерне унікальне в історії науки гранично чітке визначення вихідних принципів і прагнення вивести всі можливі наслідки, що випливають з них. Суттєвим недоліком середньовічного схоластичного знання було жорстке неприйняття альтернативних точок зору, їх обговорення припускалося лише з метою заперечення. Середньовічним схоластичним текстам властива знеособленість. Власний стиль мислення уніфікується у прокрустовому ложі нормативності. Вважається, що істина належить не окремій особі, а корпорації вчених-схоластів, вона формулюється та узгоджується усіма колегами-єдиновірцями. Самопізнання та рефлексія є недоречними у філософсько-схоластичних дослідженнях.

У 15—17 ст. так звана друга схоластика становить основу філософської та богословської освіти. Світогляд і наукові уподобання багатьох видатних філософів і науковців Нового часу (Р. Декарт, Дж. Локк, Г. Лейбніц та ін.) сформувалися саме під впливом схоластичних диспутів і на базі «шкільної філософії» створеної схоластиком. Вона заклала базис для формування новоєвропейської класичної раціональності, визначивши тим самим, парадигму сучасного наукового мислення та філософствування.

Залежність від панівної ідеології є особливістю схоластичного мислення загалом, а не тільки його середньовічного варіанту. В ній, так само, як в історії і традиції, вона шукає обґрунтування і підтвердження власних ідей. Сучасна схоластика підтримується переважно політичною ідеологією та масовою публіцистикою.

Раціональне знання завжди містить схоластичність як власний елемент, заданий самою природою раціональності, як можливий спосіб мислення. Наявність парадигмальної складової в системі раціональності стимулює схоластичний стиль філософствування, який ґрунтується на сталій сукупності методів і зразків аналізу, що спрямовує міркування у тороване русло і практично повністю зумовлює їх результат. Допускається і навіть вітається новаторство, проте воно, зазвичай, не торкається суті обраного методу. Основним методом залишається коментування. Предмет дослідження задається самою системою раціональності, її ціннісно-смысловими координатами. Отримані знання систематизуються і подаються у вигляді схеми, у якій наочно простежуються взаємовідносини між окремими його проблемами та елементами. Формулювання все нових і нових істин, сумування різних варіантів інтерпретацій розглядається як шлях до вичерпного знання, що адекватно відображає реаль-

ність. На перший план висувається єдиний аспект поняття «істина» — гносеологічний.

Схоластику характеризуют как рациональный способ философствования, а основным её методом считается толкование священных текстов, содержащих абсолютную истину, явленную человеку в откровении. Цель статьи — показать, что схоластика представляет собой не только явление европейской культуры определенного исторического периода. Она изначально укоренена в рациональности как естественный элемент и всегда присутствует в ней в качестве возможного стиля мышления. Средневековая схоластика и так называемая вторая схоластика, фактически, определили гносеологическую проблематику и характер классической рациональности Нового времени, а так же обозначили направленность современного научного и философского дискурса.

Ключевые слова: истина, метод, иррациональное, объективность, понимание, разум, рациональность, содержание, существенное, схоластика, схоластическое мышление.

Scholasticism is characterized as a rational way of philosophizing, and basic method is interpretation of sacred text that contains absolute truth, which was revealed to man in revelation. Purpose of the article to show scholasticism is not only a phenomenon of European culture of a certain historical period. It is a natural element of rationality and its inherent style of thinking. Medieval scholasticism and the second scholasticism determined the epistemological problems and character of classic rationality of Modern Times also direction of modern scientific and philosophical discourse.

Key terms: content, essential, irrational, method, objectivity, rationality, reason, scholastic mentality, scholasticism, truth, understanding.

Ключові терміни: зміст, істина, істотне, метод, ірраціональне, об'єктивність, розум, розуміння, раціональність, схоластика, схоластичне мислення.

*Стаття надійшла до редколегії 25.11.11,
прийнята до друку 09.02.12.*